

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ ЛЕКСИКО-СТИЛІСТИЧНІ ЕТЮДИ

Що ми маємо на увазі, коли говоримо про лексичні синоніми? Навіть без спеціального дослідження легко помітити відмінності між такими, наприклад, синонімічними рядами, як *димар, верх, комин*, з одного боку, і *сміливий, хоробрий, відважний* і под., — з другого. Чи можна компоненти обох цих рядів визначати однаково, як близькозначні слова? Очевидно, під це визначення підходять тільки слова другого ряду. Що ж до першого, то належні до нього слова можна назвати діалектними дублетами. Трапляються випадки, коли два або й більше колишніх діалектних дублетів входять до літературної мови на правах рівноправних варіантів. Такими є, наприклад, *чорногуз* і *лелека*. Цей ряд може бути продовжений діалектними дублетами *бусол (бусел), боцян, гайстер*.

Як утворюються подібні діалектні дублети? Чи можуть усі вони ввійти в літературну мову?

Слово *лелека* зайшло до нас із південних країв: воно відповідає кримсько-татарському *läiläk*. Ця назва виступає також у південнослов'янських мовах, пор. болг. *лелек*, сербо-хорв. *лелек*. Вважається, що в тюркських мовах ця назва виникла як звуконаслідувальна.

Назва *чорногуз* — давня українська. Вона вказує на колір птаха: біла шия, груди, взагалі вся передня частина тулуба, і чорний хвіст.

Назви *бусол, боцян, бузько* — це все фонетичні різновиди тієї самої з походження назви. Вони поширені більше в західній частині України і є спільними з західнослов'янськими назвами, зокрема з польським *bosian*, словацьким *bosian* та ін., що походять, очевидно, від слова *boteň*, пов'язаного зі східнослов'янським *botat'* — тупати, дибати.

Назва *гайстер* також поширена в західних областях України. Як і польська назва *haister*, українська походить від німецької назви птаха — *Heister*.

Як уже згадувалось, *лелека* й *чорногуз* стали загальноживаними літературними назвами. Причина цього полягає в найбільшій поширеності цих слів серед інших Діалектних дублетів. Якщо в літературі трапляється якась із менш поширених, локальних назв, вона виступає як засіб додаткової мовної характеристики. Тому навряд чи можна сподіватися, що дублетний ряд літературної мови поповнюватиметься за рахунок нових діалектних слів.

Будучи абсолютними дублетами за предметною співвіднесеністю, слова літературної мови *чорногуз* і *лелека* наближаються все ж до синонімів, оскільки роль їх в образній системі української мови не однакова. Якщо *чорногуз* — слово стилістично нейтральне, то *лелека* — осередок багатьох поетичних образів. І щорічні подорожі лелек у теплі краї, і їх звичай жити сім'ями здавна використовуються в поезії як своєрідні символи. Пор. у В. Сосюри:

Синочку мій, моя *лелеко*,
моя любов, моя зоря,
я понесу тебе далеко,
туди, за синії моря.

Лелека, як і лебідь, виступає символом подружньої вірності:

Кохай мене, я твій завжди,
Незмінна подруго далека,
Моя зажурена *лелеко*,
Прилинь сюди!

(Упеник).

Слів-дублетів у мові немало. Якщо вони належать до літературного лексикону, то часто, як і слова-синоніми, використовуються зі стилістичною метою. До слів-дублетів належать не тільки ті слова, що означають однакові реалії. Серед них натрапляємо й на слова з абстрактним значенням. Як правило, їх співіснування викликає де в кого сумніви. Якщо є одне слово в мові, то навіщо ж друге? А чи не зайве воно? Інколи такі сумніви справедливі. Навіщо, наприклад, коли є слово *навчальний* (пор. *навчання, навчатися*), користуватися словом *учбовий*, яке хоч і потрапило до словників, але дериваційно не зв'язане з іншими

словами української мови? Буває й так, що слова-дублети однаково природні в системі мови. Запитують, наприклад, чи має в українській мові право на існування словосполучення *перш за все*. Адже, по-перше, це калька з російської, а по-друге, в українській мові є його відповідник *передусім*.

Словосполучення *перш за все*, справді, є калькою з російського словосполучення *прежде всего*, а це в свою чергу — калькою з німецького *vor allem*. Німецьке словосполучення, очевидно, утворилося за моделлю латинського *primum omnium*. Проте якщо ми розглянемо слово *передусім*, то побачимо, що шлях його в нашу мову теж непростий. До нього можна знайти відповідник у польській мові — *przede wszystkim*, попередником якого також є німецьке *vor allem* і, ще раніше,—латинське *primum omnium*.

Природні в сучасній літературній мові і такі лексичні варіанти, як *благородний* і *шляхетний*.

Обидва слова належать до лексику літературної мови.

Слово *благородний* (пор. досить велике гніздо слів з першим компонентом старослов'янського походження *благо*: *благословляти*, *благословенний*, *благосний*, *благочесний*, *благотворний*, *благоустрій*) уживається переважно з високим, позитивним змістом. Ним визначаються найкращі духовні якості людини, її характеру (*благородні почуття*, *благородне життя*, *благородна душа*, *благородне серце*, *благородний характер*), світлі, високі прагнення, наміри і наслідки людської діяльності (*благородна мета*, *благородна місія*, *благородне прагнення*, *благородна праця*, *благородна мрія*, *благородний ідеал* і т. ін.). Наприклад:

Слава месникам народним,
Слава людям *благородним*
Нашої пори
(Воронько).

У цьому ж значенні вживається і слово *шляхетний*, напр.: «Служниця ти, але душа твоя *шляхетна*» (Леся Українка).

Словосполучення *благородна людина* має ще одне, тепер уже застаріле, значення — людина, що має дворянське походження. Наприклад: «Кума на сьогодні запрошено. Так щоб не стидно було його прийняти... Він либонь *благородний*» (Панас Мирний). Нерідко це первинне значення слова *благородний* використовується письменниками для підкреслення його нового змісту: не походженням, а суспільною поведінкою, помислами й ділами визначається тепер благородство людини. Такі приклади знаходимо, зокрема, у О. Довженка: «Тільки кров закипала в *благородних бідняцьких* жилах».

У значенні «належний до вищого класу» виступає і слово *шляхетний*. Його знаходимо, наприклад, у словосполученнях *шляхетне походження*, *шляхетне панство*, *шляхетна особа*. У цьому значенні слова *шляхетний* і *благородний* можуть використовуватись як засіб іронії.

Отже, слова *благородний* і *шляхетний* уживаються паралельно в обох значеннях.

У термінологічному словосполученні *благородні метали* усталилося слово *благородний*.

Синонімічні ряди кожної мови відкриті. Нерідко вони поповнюються авторськими неологізмами. Особливо популярними є новотвори на означення абстрактних понять, що зберігають у своїй внутрішній формі елементи поетичного образу. Однак тут треба бути обережним, щоб новотвір не збігся з відомим в українській мові словом цілком протилежного змісту.

Так, в українській мові здавна відома назва озимого бур'яну з родини злакових *сто́ко́лос* або *стоко́лоса*. Латинським її відповідником є *bronus*, російським — *костер*. Ця назва фіксується і в Словнику Грінченка, і в Словнику ботанічної номенклатури (1925 р.), і в Російсько-українському словнику ботанічної термінології і номенклатури (1962 р.), і в Російсько-українському сільськогосподарському словнику (1963 р.) та ін. Цей вид бур'яну (як і *тирса*, *типчак*, *калерія* і под.) має десятки засвідчених різновидів: *стоко́лос анатолійський*, *безостий*, *береговий*, *неплідний*, *розгалужений*, *польовий*, *житній* і т. ін. Крім того, існує ще багато народних назв *стоко́лосу* і його різновидів: *мітлиця*, *метла*, *костир*,

овсюг, овсець, овесець, осига, тонконіг і ін. *Стоколос житній* у різних місцевостях України називають ще *стоколосником, житницею, житняком* і т. д.

Слово *сто́колос* (*стоко́лоса*) нерідко виступає в художніх описах української природи. Пор., напр., у П. Колесника: «У колосистому шумі мітлиці й *стоколоси* тонуть зірки ромену, червоний горошок, ніжногубі дзвіночки». Пор. ще в народній пісні:

Ой на горі нема жита, сама *стоколоса*,

А в Рохани нема дівок, лиш одна без носа.

І ось у літературі з'являється це ж слово, щоправда, з іншим наголосом, у значенні врожаїстий знак — символ народного багатства й добробуту:

Я волошка, споконвік волошка,

Я земну енергію несу

І не заздрю іншим анітрошки,

Лиш люблю завранішню росу.

От якби ту силу, що ховаю,

Що бринить, захована в мені,

Повернуть людині для врожаю,—

Я була б *стоколосом* в зерні

(Малишко).

Звичайно, останній рядок цього прекрасного за задумом вірша звучить парадоксально. Але слово сказане. Неологізм А. Малишка входить у поетичний словник. Його використовує як високопоетичне (і з таким же наголосом) І. Драч. Можливо, розрізнення наголосу в словах *сто́колос* — *стоко́лос* достатня підстава й для розрізнення значень обох слів? Думаю, що ні. Адже ж у протиставленні *сто́колос* — *стоко́лос* проглядає надто велика поляризація значень: «бур'ян, засмічувач полів» — «врожаїстий знак, окраса полів».

Значно мудріше зробив М. Рильський. Відчуваючи потребу в поетичному слові зі значенням «врожаїстий знак», він створив слово *стоколосся*:

Людина обертає в сад пустині

І в *стоколосся* колос оберта...

Кінцевий афікс підкреслює тут збірність, множинність (пор. *громаддя, галуззя, колосся* і под.). Тому неологізм М. Рильського органічно входить у мову.